

UOT:821.512.162

Gülbəniz Babaxanlı,
AMEA Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi,
filologiya üzrə elmlər doktoru

huseinjavid@gmail.com

HÜSEYN CAVID İRSİ AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIĞIN TƏBLİĞİNDƏ MÜHÜM ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ QAYNAQLARDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, ədəbiyyatşünaslıq, dramaturgiya, tənqid, mətbuat, məqalə, teatr.*

Ключевые слова: *Гусейн Джавид, литературоведение, драматургия, критика, пресса, статья, театр.*

Key words: *Huseyn Javid, literature, drama, criticism, news, articles, theater.*

Hazırda ölkəmizdə ulu öndərimiz Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı və inkişaf etdirəni, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları yüksək tribunallardan dəfələrlə multikulturalizmin Azərbaycanın həyat tərzinə olması, dünya ictimai-siyasi həyatında bunun alternativinin olmaması, ksenofobiya, nasizm, faşizm kimi təhlükəli ideyaların bəşəriyyəti məhvə doğru sürükləməsi haqqında müdrik fikirlər səsləndirmişdir. Cənab Prezidentin irəli sürdüyü mühüm fikirlərdən biri də, multikulturalizmin Azərbaycanda çox qədim ənənələrə malik olması haqqındadır ki, bunun bariz sübutlarından biri kimi bizim çoxəsrlik ədəbiyyatımızdakı humanizm, tolerantlıq, başqa mədəniyyətlərə açıqlıq və hörmət milli səmimiyyətdir.

Azərbaycan multikulturalizmini ədəbiyyat, mədəniyyət müstəvisində öyrənmək və təbliğ etmək üçün böyük şair və dramaturqumuz Hüseyn Cavidin zəngin yaradıcılığı çox mükəmməl bir mənbədir. Böyük mütəfəkkirimizin insanların birgə yaşayışı, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq cəmiyyətdə başlayan dialoqlar, qarşılıqlı etimad, hörmət, həmrəylik haqqındakı çağırışları, dahiyənə fikirləri onun bir çox əsərlərində, xüsusilə də “Şeyx Sənan” və “Maral” mənsur faciələrində öz əksini tapmışdır. Bu əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatının əsas simalarından biri kimi böyük Cavidin həyat fəlsəfəsində humanizm mövqeyində dayandığını, insanpərvərlik, ədalət çarçısı, birlik-bərabərlik ideyalarının təbliğatçısı olduğunu çox aydın şəkildə göstərir.

Azərbaycan ədəbiyyatının böyük sənətkarı Hüseyn Cavid yazırdı: “İnsanlar Allahsız yaşayamaz. Hər əsrə məxsus bir Allah var və bu allahlar insanların kəndi məxluqi sayılır. Ondan mərhəmət umanlar pək zəif; cəllad, zalım deyənlər də pək abdalıdır. Hər şeydən yorulan insan qaranlıq gecələr, çıxılmaz dərin şübhələr içində yuvarlanaraq yenə bir sabah arar. Halbuki o sabahın varlığıyla yoxluğu birdir.

Topraqı sevelim, təqdis edəlim. Bizlər yalnız topraqdan həyat buluruq. Həyatda səadət var, cənnət var. İştə ən böyük din həyat - yaşayış dinidir. Ən böyük fəlsəfə həyat - yaşayış fəlsəfəsidir” [1, 344-345].

Araşdırma və tədqiqatlar göstərir ki, Hüseyn Cavid sənətinə və estetik idealına İblis – Allah antitezası xasdır.

Orta əsr şərqi mütəfəkkiri Eynəlküzat Miyanəçi yazırdı: “Allah saysız-hesabsız atributlarda təzahür edən substansiyadır” [2, 156]. XVII əsrin görkəmli holland filosofu

B.Spinoza isə deyirdi: “Allahdan başqa heç bir substansiya nə mövcud ola bilər, nə də təsəvvür edilə bilər” [3, 372]. Mütəfəkkir sənətkar S.Təbrizi də təsdiq edirdi ki, “bütün varlıq Allahdır. Allahın sirlərini axtaranlar nəticə etibarilə küll halında olan varlıqla qovuşurlar” [4, 222].

M.Şəbüstəri göstərirdi ki, “insan Allahı özündə axtarmalı və öz gücünə inanmalıdır” [4, 337]. Nəsimi Allahın təbii-naturalist dərkindən onun əxlaqi-etik anlamına doğru gedir. “Ənəlhəq”, yəni “həqiqət, Allah mənəm” iddiası da məhz belə bir mövqedən doğur:

Mən mülki-cəhan, cəhan mənəm mən!
Mən Həqqə məkan, məkan mənəm mən! [5, 337]

Hüseyn Cavid də bir sənətkar-filosof olaraq yazır:

Dinlə hər kainatı, seyr elə.
Hər günəş ondan iştə bir şölə...
Hər ufaq zərrə, hər kiçik yarpaq
Sənə söylər bu rəmzi pək parlaq [6, 10].

Şərq bədii-fəlsəfi fikrindən, sufi-panteist dünyagörüşündən bəhrələnən Hüseyn Cavid “Allah” anlayışında fəlsəfi-etik məzmun görürdü:

Kim ki, Allahı istiyor görmək,
Arasın qəlbi-tabnakında.
Hər kimin qəlbi, ruhi düzgündür,
Daima hiss edər də həqqi görür.
Feyləsufanə ruha malik olan,
Yaşamaz ayrı hərgiz Allahdan [7, 19].

Cavidin fikrincə, Allah-təkcə ən ali əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin məcmusu deyildir, həm də bu keyfiyyətlərin, insani kamilliyin təşəkkül və təcəssümünə imkan verən mühit və şəraitdir, zamanə və dövrədir:

– Nərdə parlarsa həqq, şəraf, vicdan,
İyilik doğruluq, gözəllik, inan,
Orda var sevgi, orda var iman,
Orda var, şübhəsiz, böyük yaradan [6, 24-25].

Allah – “Hüsni-mütləq”, “Vücudi-mütləq”, “Hüsni-əzəli”dir, bir sözlə, kamil gözəlliyi ifadə edən varlıqdır. Elə onun özü də gözəl (kamil) insanları sevir: “O, gözəldir, sevər əlbət gözəli” [5, 87]. Peyğəmbər (s) buyururdu: - “Allah-gözəlliyn özüdür və gözəllikdən də xoşu gəlir [6, 54]. Allah-zaman və məkanca mövcud “uçurumlar”ın fəvqündə duran elə bir cəmiyyətin (gözəllik və məhəbbət səltənətinin) daxili qanunlar məəcəlləsinin yaradıcısıdır ki, burada bütün insanlar bərabər, azad və xoşbəxt bir həyat yaşayırlar. Allah - ictimai ədaləti bərqərar edən və onun keşiyində duran bir qüvvədir. Allah - gözəllik və məhəbbət diktə edən hakimdir; əxlaqi sərvətləri qoruyan himayəçidir.

Ulu tanrı, o görünməz yaradan
Əmr edər yalnız ədalət, ehsan.
O fəna işləri, fəhşiyyəti
Nəhy edər, varlığının isbatı
Bu təbiət, bu məhabətli fəza...
Onca birdir: ulu, zəngin, fəqərə [5, 55].

Hüseyn Cavidin qəhrəmanları da məhz belə bir Allaha tapınır və öz həmvətənlərini, yer üzünün bütün xalqlarını bu Tanrıya iman gətirməyə çağırır, onun bir

həqiqət kimi real təcəssümü uğrunda mübarizə aparırlar. Allah - həqiqətdirsə (haqq), həqiqət isə gözəllik və məhəbbət səltənətidirsə, deməli, hər bir insanın həyat amalı, məqsədi, ideali bu haqqa (Allaha) yüksəlmək, yetişmək və ona qovuşmaqdan ibarət olmalıdır. Cavid fəlsəfəsində buna nəfsə qalib gəlməklə, iblisliyi məhv etməklə nail olmaq mümkündür.

Mövcud həyat - rəzalət, səfalət və cəhalətdən yoğrulmuş “uçurumlar” haqsızlıqdır ideal həyat - ülvü, lahuti, ilahi yüksəklikdə duran gözəllik və məhəbbət səltənəti isə haqqdır. Bu mənada Allaha inam-gözəllik və məhəbbət səltənətinin gerçək ola biləcəyinə və onun gerçəkləşməsi uğrunda mübarizə zərurətinə olan inamdır. Vahid Allaha tapınmaq ideoloji funksiya daşıyır və bütün insanları, xalqları bir bayraq altında birləşməyə çağırır, onları ali məqsəd naminə fəaliyyətə təhrik edir. “Şeyx Sənan” faciəsinin ikinci pərdəsində Dərvişin:

Həqiqət istərim, yalnız həqiqət!

Yetər artıq şəriət, ya təriqət! [7, 50]

– sözləri zahirən sufizmin idrak mərhələlərini xatırladır; ancaq unutmaz olma ki, Hüseyn Cavid sənətində “həqiqət”, deməli “Allah” anlayışı hansı məzmun kəsb edir. Bu baxımdan Şeyx Sənan Dərvişin ideya-nəzəri məramnaməsini həyata keçirərək həqiqətə (Allaha) qovuşmaq - gözəllik və məhəbbət səltənətinə yetişmək nümunəsi göstərir.

Caviddə “həqiqət aləmi” - gözəllik və məhəbbət səltənətidir. Bu aləmin işığı, nuru ona qovuşanların üzündə əks olunubdur. Elə ona görə də Şeyx Sənanın “cəmalında nuri-həqq parlayır”. Hədislərin birində deyilir ki, islam peyğəmbəri Məhəmmədin arvadı Aişənin söylədiklərinə görə, qüreyşilərdən biri islam peyğəmbəri Məhəmməddən meraca gedərkən - göyə səyahət zamanı Allahı görüb-görmədiyini soruşmuşdu. Məhəmməd peyğəmbər belə cavab vermişdi: “Mən nur gördüm və onu indi də görürəm”. Ona görə Quranda açıqca deyilir: “Allahü nurun” – “Allah nurdur” [9, 77].

Allah adildir, yəni onun H.Cavid sənətində bir rəmz olaraq təcəssüm etdirdiyi gözəllik və məhəbbət səltənəti ədalətlidir. Məhz ona görə də Allaha (həqiqətə) qovuşmaq ədalətli cəmiyyətə yetişmək deməkdir. Mövcud cəmiyyət, real həyat, yəni uçurumlar zülmün bəhrəsidir; can atılan, arzusunda olunan “həqiqət aləmi” isə ədalətin meyvəsidir. Elə onun üçün də kor ərəbin ah-naləsini və şikayətini başa düşürük:

Tükəndi taqəti səbrim, ədalət! Ah, ədalət!

Nə öncə öylə səadət, nə böylə zillət olaydı [7, 32].

Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavid yaradıcılığındakı Allah, həqiqət, gözəllik, məhəbbət, multikulturalizm, dini-fəlsəfi və islami anlayışlar və tolerant dəyərlər tarixi-ənənəvi məzmunlu olmaqla bərabər, onlar böyük sənətkarın özünəməxsus bədii təxəyyül və təfəkkürünün qüdrəti ilə yeni həyat və sənət ömrü əxz etmişdir.

Böyük dramaturqun ilk mənsur dramı olan “Maral” faciəsinin hələ lap başlanğıcında – “Əşxas” hissəsində Hüseyn Cavid multikulturalizminin ilk şərtlərini görmək mümkündür. Belə ki, əsas qəhrəmanları türk olan əsərdə Doktor obrazının rus olduğu xüsusi qeyd edilir. Bundan başqa, bir epizodik ləzgi obrazı vardır. Birinci pərdənin remarkasında isə Turxan bəyin otağının divarından Şeyx Şamilin şəklinin asıldığı göstərilir.

Faciənin müsbət qəhrəmanlarından biri olan və türkçülük ideyalarını qızgın şəkildə təbliğ edən Çingiz bəy Dağıstan xalqına məhəbbətini Şamilin şəklinə baxaraq belə ifadə edir:

“İştə həm fəzil, həm cəngavər bir dağıstanlı! İştə Şeyx Şamil!.. Baqınız, yalnız şu heykəli-cəladət, şu qoca qəhrəman ilələbəd dağıstanlı adını yaşatmaq üçün kafidir!

Ah, nədənsə bilməm, daima şu böyük simaya qarşı qəlbimdə dərin bir hörmət, böyük bir məhəbbət hiss edirəm. Şu parlaq nasiyadə, şu düşüncəli gözlərdə öylə mənalı bir əzəmət, öylə əzəmətli bir məhabət var ki, yalnız dostları deyil, düşmanları belə bir baqışda heyran olub qalırlar [8, 68].”

Əsərdəki mutikultural məzmunlu dəyərlərdən biri də məşhur tarixi şəxsiyyətlərə müxtəlif baxış bucağının öz bədii əksini tapmasıdır. Bu əksqütblü polemika Aşıq Sultan obrazı ilə Şingiz bəy arasında baş verir. Aşıq Sultan böyük hökmdarlara, sərkərdələrə xalq münasibətini ifadə edərək aşağıdakı misralarla dünyanın faniliyinə işarə vurur:

*Nə buldular İsgəndərlər, Çingizlər?!
Qanlar döküb, canlar yaqıb getdilər!..
Cihanı titrədib alt-üst etdilər,
Qanlı bir iz bıraqdılar ellərdə [8, 70].*

Bu sözlərinə görə Aşıqı məclisdən qovan Çingiz bəy öz hərəkətini belə əsaslandırır:

“Böyük Çingiz, o sarsılmaz hökmdar tariximizin ən şanlı bir qəhrəmanı olduğu halda, təhqir ediliyor da, kimsə əhəmiyyət vermiyor [8, 70].”

Maraqlıdır ki, faciənin mənfi qəhrəmanlarından biri olan Turxan bəy də Aşıq Sultanın baxış bucağını bölüşərək deyir:

“Bu, təhqir deyil, əzizim, bəlkə tarixlərdə görünmüş bir həqiqətdir [8, 70].”

Bu cavabdan daha da əsəbiləşən Çingiz bəy tarixi şəxsiyyətə baxışda Qərb və Şərq dəyərlərini üz-üzə qoyur və belə bir nəticəyə gəlir:

“Əfv edərsiniz, əfəndim! Öylə çürük həqiqətlər bir taqım boş qafalara yerləşə bilir. Mühakiməli bir adam öylə iftiralara əsla qulaq verməz. Azacıq insaf etməli. İştə hər millətin tarixi meydanda... Əcnəbilər böyük İsgəndər, böyük Napoleon deyə öz qəhrəmanlarına abidələr yaptırıyır, heykəllər dikdiriyorlar. Fəqət bizlər!.. Bizlər isə Çingiz kibi cihangirlərə, Teymur kibi qəhrəmanlara xunxar, canavar deyə ləkələmək istiyoruz! [8, 70]”

Əslində, böyük Cavid Çingiz bəyin dili ilə tarix boyu Avropada hökm sürmüş və müasir dövrdə daha da şiddətlənmiş ikili standartları ifşa etmək məqsədi güdür və bu məqsədinə nail olur. Əsərin başqa bir obrazı – Bəypolad da Çingiz bəyin fikirlərinə müsbət qiymət verərək deyir:

“Doğrusu, bu xüsusda bən də səninlə həmfikirim. Gerçəkdən, millətimiz pək sönük, pək mühakiməsiz... Daima düşman ağzından eşitdiyi iftiraları bir həqiqət zənn edib də ona görə söz söylər. Həm də bu iftiralar, bu həqarətlər Şərq şəxsiyyətlərinə qarşı bir haqsızlıqdır [8, 70].”

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dövlətləri tarix boyu başqa dinlərə və etnoslara tolerant yanaşmış, onlara qarşı dözümlülük nümayiş etdirmişdir. Xalqımızın qürur mənbəyi olan və başqalarına örnək göstərə biləcəyimiz bu insanlıq xüsusiyyəti ədəbiyyatımızda da özünün parlaq əksini tapmışdır. Bunun əyani sübutlarından biri də ədəbiyyatımızda xristianların Tanrı səviyyəsinə qaldırdıqları İsa peyğəmbərə göstərilən hörmət və məhəbbətdir. Biz bunu dahi Nizami Gəncəvinin, dahi Məhəmməd Füzulinin və bir çox başqa klassiklərimizin yaradıcılığında da görə bilirik.

Hüseyn Cavidin “Maral” faciəsində də İsa peyğəmbərin bir möcüzəsinə - onun ölümləri dirildə bilməsinə işarə vurulur. Humaya məhəbbətindən yatağa düşmüş və ölüm ayağında olan Cəmil öz sevgilisini İsa peyğəmbərlə müqayisə edərək deyir:

“Sənmi!? Humay, sənmisin?! Ah, yıqdığı heykəli dikməyəmi gəldin? Yoqsa İsa kibi ölü diriltməkmi istiyorsun?! Ha-ha-ha! Hiç ölü dirilirmi ya?.. [8, 89]”

Bütün əsərlərində olduğu kimi, “Maral” faciəsində də Cavid qadın azadlığı probleminə, feminizm məsələlərinə toxunur və bunu multikultural dəyərlər prizmasından nəzərdən keçirir.

Qadını bütün fəlakətlərin mənbəyi hesab edən Turxan bəylə işıqlı fikirləri ilə seçilən Nadir bəyin dialoqunda Cavid bu problemin bütün kəskinliyi ilə cəmiyyət qarşısında durduğuna diqqəti çəkir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə qadının vəziyyətini göstərən Nadir bəyin multikultural fikirləri qadın azadlığı ideyasına söykənir:

“Sağlam bir tərbiyəyə, sarsılmaz bir əxlaqa malik olan xanımların açıq gəzməsində heç bir məhzur görəmiyorum. Bununla bərabər, əcnəbilərdə olan mənasız sərbəstliyə də əsla tərəfdar deyilim [8, 93].”

Burada multikultural dəyərlər mədəniyyətlərin bir-birini zənginləşdirmək imkanları baxımından özünü büruzə verməkdədir. Yuxarıda gördüyümüz kimi, Qərbin ikili standartlarına qarşı çıxan Cavid, bu mədəniyyətin qabaqcıl tərəflərinin əxz edilməsinin də əleyhinə deyildir və bu da onun bir müdrik yazıçı kimi səmimiyyətinin göstəricisidir.

Əsərdə epizodik, karikatura şəklində verilmiş Qazı üçün isə, bir müsəlman qadının xristianlar kimi üzüaçıq gəzməsi əsil fəlakətdir və yaxınlaşan Tanrı cəzasının əlamətlərindən biridir. Bu isə mürtəce bir din xadiminin multikultural dəyərləri qəbul etməməsinin və buna görə də mənfə planda təqdim edilməsinin göstəricisidir.

“Qazı (birdən-birə bağıraraq). Nə söyləyim ki, xalqın arasına yeni bidət qoyursunuz... Gəlinin islam qızı olduğu halda, bir xristiandan seçilmir. (Qayət sinirli). Ah!.. Ah!.. Müsəlmanlıq böylə gedərsə, çox sürməz ki, ev-eşiyimiz Lut şəhri kibi yerin dibinə keçər! [8, 94]”

Qazının “odlu-alovlu” nitqinə Nadir bəyin verdiyi məntiqi cavab, onun və onun dili ilə Hüseyn Cavidin multikultural dəyərlər necə böyük önəm verdiyini göstərir:

“Əfv edərsiniz, qazı əfəndi!.. Əvvəla, bu, vicdani bir məsələdir. Saniyə, bunu siz bidət bildiyiniz halda, ən böyük üləmə tamamilə şəriətə müvafiq görüyor [8, 94].”

Minillik tarixi olan zəngin Azərbaycan ədəbiyyatının ən dəyərli humanist ənənələrinin davamçısı olan və inkişaf etdirən dahi Azərbaycan şairi, dramaturqu və filosofu Hüseyn Cavidin yaradıcılığında xüsusən də, ilk dramatik əsərlərindən biri olan “Maral” faciəsi də işıqlı ideyaların təbliği baxımından istisna təşkil etmir. Bu ideyalar arasında tolerantlıq və multikultural dəyərlər aparıcı yerlərdən birini tutur.

Ədəbiyyat :

1. Hüseynov, R. Vaxtdan uca. - Bakı: Işıq, 1987. - 362 s.
2. Məmmədov, Z. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. -Bakı: Elm, 1978. - 200 s.
3. Спиноза, Б. Избранные произведения в двух томах: Т.1. - М., 1957. - 450 с.
4. Əminzadə, Ə. Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixindən. - Bakı: Elm, 1972. - 380 s.
5. Шабустари, М. Гюльшан-и раз. - Баку: ЭЛМ, 1977. - 400 с.
6. Cavid, H. Əsərləri: Dörd cildə: III cild. - Bakı: Yazıçı, 1984.
7. Cavid, H. Əsərləri: Dörd cildə: II cild. -Bakı: Yazıçı, 1982.
8. Cavid, H. Əsərləri: Beş cildə: II cild. - Bakı, 2005.
9. Kərimov, Q. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. -Bakı: Azərnəşr, 1987. - 100 s.

Гюльбениз Бабаханлы,
доктор наук по филологии

**НАСЛЕДИЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА КАК ОДИН ИЗ ВАЖНЫХ
ЛИТЕРАТУРНО-ФИЛОСОФСКИХ ИСТОЧНИКОВ В ПРОПАГАНДЕ
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И ТОЛЕРАНТНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Резюме

2016 год объявлен президентом Азербайджанской Республики годом мультикультурализма, что ставит ответственные задачи также перед учеными-литературоведами нашей страны. В данном случае большое значение придается выявлению и пропаганде мультикультуральных ценностей в произведениях наших классиков. Одним из великих мастеров, который в своих прозаических драмах отводит широкое место пропаганде мультикультуральных ценностей, является Гусейн Джавид (1882-1941). В этой статье объектом серьезного научного исследования является пропаганда мультикультуральных ценностей в одной из прозаических драм Гусейна Джавида «Марал» и подчеркивается значение этих ценностей в нашей реальной жизни.

Gulbeniz Babakhanli,
doctor of filology

**THE HUSEYN JAVID'S HERITAGE AS ONE OF THE MOST
IMPORTANT LITERARY AND PHILOSOPHICAL SOURCES OF
PROMOTION OF MULTICULTURALISM AND TOLERANCE IN
AZERBAIJAN**

Summary

The declaration of 2016 as a year of multiculturalism in our country by the President of Azerbaijan Republic also gives literary critic scholars responsible work. Researching the multicultural values in our classical authors' works and their promotion is especially important. One of those eminent authors who was widely elucidating the promotion of multicultural values in his prosaic dramas is Huseyn Javid (1882-1941). The article deals with the promotion of multicultural values in "Maral" tragedy, being one of the prosaic dramas and summarizes that from this point of view, such works could become the objects of scientific research.